

VZÁJEMNÉ VZTAHY MĚŠŤANSTVA A DĚLNICTVA. METODOLOGICKÝ ROZHLED¹

Lukáš Fasora

Debata o vztazích dělnictva ke zbytku společnosti se s různými vedlejšími významy objevila v západoevropském a německém společenskovědním diskurzu zatím celkem čtyřikrát. První vlna diskuzí proběhla na sklonku dvacátých let 20. století v souvislosti se snahou o zdůraznění sociální orientace demokratického režimu a tržní ekonomiky, pochopitelně v souvislosti s aktuální krizí demokracie ohrožované šířením komunismu a nacismu. Druhá vlna diskuzí z padesátých let 20. století reflektovala situaci upevnění demokracie v západním bloku a snah nově definovat pozici sociálně demokratických stran v rámci politického systému. Nejznámějším výrazem těchto debat bylo známé usnesení německé sociální demokracie z Bad Godesbergu, kterým se strana zřekla marxistické ideologie třídního boje a definovala se od té doby také nikoliv jako strana exkluzivně dělnická, ale jako strana hájící zájmy nižších vrstev obyvatelstva s mírným přesahem k vrstvám středním. Poslední dvě fáze debat již s dělnictvem souvisely volněji. Nejprve šlo o sedmdesátá léta 20. století, kdy byla reflektována údajná krize tzv. evropského sociálního státu v důsledku zostření globální ekonomické konkurence, zatím poslední vlna debat pak přišla v devadesátých letech. Šlo o reflexi pádu tzv. východního bloku v důsledku morálního a ekonomického bankrotu komunistických režimů, opět o perspektivu sociálně orientovaného tržního hospodářství v nových podmínkách. Dělnictvo jako společenská formace zde již ovšem vystupovalo více v roli dějinné vzpomínky než aktéra dění v pravém slova smyslu, neboť klasické industriální dělnictvo 19. století již v té době dávno nebylo v západní Evropě k mání. O to více byla reflektována otázka tzv. nového proletariátu, nových „vyděděnců“, totiž (nelegálních) přistěhovalců a vůbec otázka integrace různých národnostních a náboženských skupin do západní pluralitní společnosti.

Společným znakem výzkumů z posledních přibližně deseti či dvaceti let je odklon od Marxovy teorie tříd. Marxistické vymezení tříd jako systému společenské produkce se jeví nesnadno aplikovatelným hlavně na oblast kulturních jevů a tzv. historii všedního dne, jistý význam je ovšem třeba i v posledních letech stále přičítat vymezení třídy pocházejícímu od britského neomarxistického historika Edwarda P. Thompsona (příslušnost ke třídě je vnímána jako otázka identity, společných hodnot, prožitků apod.).² Ještě v roce 1992 však K. Tenfelde a Gerhard Ritter konstatovali, že opouštění Marxových teoretických

¹ Text článku je přepisem přednášky pronesené dne 22. 3. 2010 v Olomouci a je téměř zcela přebrán z již publikovaného příspěvku *Vzájemné vztahy měšťanstva a dělnictva na místní a regionální úrovni. (Metodické podněty z německé a rakouské literatury)*. In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009, s. 45–55. Redakce časopisu *Historica Olomucensia* ho zveřejňuje proto, že v tomto čísle jsou publikovány kromě jiných studií i přednášky, které odezněly v přednáškovém cyklu věnovaném na Katedře historie FF UP dějinám 19. století. (doc. L. Fasora, prof. J. Opatrný, prof. I. Šedivý).

² THOMPSON, Edward P.: *The Making of the English Working Class*. London 1963; HOBBSBAWM, Eric: *Workers: Worlds of Labor*. New York 1984.

východisek nepovažují za přiměřené a že Marxovy přístupy nebyly německými historiky dostatečně doceněny.³

Lepší metodická východiska jsou spatřována v konceptu Maxe Webera, pod vlivem weberovských premis vznikly také Wehlerovy *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* (München 1987–1995). Za jejich výhodu je označován právě větší akcent na oblasti kulturních jevů a na faktor sociální mobility. Weberův pojem sociální vrstvy (souhrn sociálních pozic, mezi nimiž je změna v životě jedné osoby nebo ve sledu následujících generací „možná a běžně se děje“⁴) vede ke konstrukci pojmu kontakt a jeho fixaci na konkrétní místo, zvláště na obec.⁵ Příslušnost k obci, život v ní je vnímán jako styčný bod měšťanstva a dělnictva sociálních vrstev. Zatímco pro měšťana byla obec v 19. století jedním ze základních pilířů jeho identity, u dělníka stojí příslušnost k obci z hlediska identity na stejné úrovni jako příslušnost k určitému práce-dárci, podniku apod. Mezi dělníkem a měšťanem existuje pouto sousedství, v mnoha ohledech konfliktního, přece však velmi těsného. Obě složky společnosti vymezovaly svoji identitu z velké míry díky tomuto sousedství, v polaritě vůči „těm druhým“.

Základním dělítkem se jeví především fenomén *samostatnosti*, vnímaný v rovině ekonomické, ale s jasnými konotacemi i v rovině mentální, politické apod.⁶ Mnohý drobný živnostník, z hlediska materiálního si stojící často hůře než kvalifikovaný dělník, si přesto udržoval od dělnictva jasnou distanci, počítal se mezi měšťanstvo a zdůrazňoval, že je „svým pánem“.⁷ I když byla jeho samostatnost namnoze již jen iluzorní a tzv. měšťanská honorace na něj hleděla „z patra“. Ale ani ona distance či izolace měšťanské honorace od nižších sociálních vrstev a zvláště dělnictva nebyla a nemohla být úplná, kontakt na úrovni zvláště ne-velkoměstských obcí byl příliš těsný, vzájemná známost příliš osobní. Svět příslušníka měšťanské elity patrně nelze pochopit bez zohlednění tohoto aspektu, bez dichotomie sousedského soužití na jedné straně a bez pohledu na ohromné sociální rozdíly a z nich plynoucí napětí.

Jedním z nejdůležitějších pojmů, které vyžadují zvláště obezřetnou interpretaci, je pojem *třídní boj*. Vysoce ideologický pojem je spojený zvláště (ale nikoliv výhradně) s marxistickým výkladem společenského dění a historického vývoje. Z hlediska tématu výzkumu se jedná o označení zájmového střetu „tříd“, tedy pro sledovanou dobu zvláště střet zájmů dělnictva se zájmy měšťanstva. V rámci formulace specifických zájmů obou skupin byl střet se zájmy oponenta, protivníka důležitým prvkem homogenizace. Z přirozených rozdílů v zájmech zaměstnavatele a zaměstnance v hospodářské sféře byl třídní boj jako označení rozdílnosti postojů přenášen do oblasti celého společenského uspořádání a tedy do oblasti politické. Ideologie třídního boje jako základní interpretační schéma

³ RITTER, Gerhard A. – TENFELDE, Klaus: *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1914*. Bonn 1992, s. 113–117.

⁴ WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss zur verstehenden Soziologie*. 1. Halbband. 5. Aufl. Tübingen 1976, s. 177–179.

⁵ K výkladu pojmu „kontakt“ viz HAUPT, Heinz-Gerhard: *Kleine und große Bürger in Deutschland und Frankreich am Ende des 19. Jahrhunderts*. In: KOCKA, Jürgen – FREVERT, Ute: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. 3. Bd. München 1988, s. 252–272, s. 252–254.

⁶ HETTLING, Manfred: *Politische Bürgerlichkeit. Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 1860–1918*. Göttingen 1999, s. 346.

⁷ SCHMIDT, Jürgen: *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870–1914*. Göttingen 2005, s. 18–19.

používané sociálně demokratickým dělnictvem obsahovala také teorii o „zbídačování“ prováděného kapitálem nejen na dělnictvu, ale i na samostatných drobných výrobcích a části inteligence, které takto sociální demokracie vnímala jako potenciální spojence dělnictva. Vedle reprezentantů kapitálu byli do role protivníka dosazeni také příslušníci inteligence, představující agenturu tmářství (kněží, učitelé a zvláště funkcionáři vyšších stupňů škol), resp. mašinerii ovládání (úředníci). Ideologie třídního boje na jednu stranu stmelovala řady příznivců sociální demokracie, na druhou stranu přinášela své kyselé ovoce také v izolaci sociálně demokratického tábora v rámci politického spektra, což bylo jedním z nejdůležitějších zdrojů vnitřního pnutí v rámci strany a jejích satelitních organizací. Úspěchů sociální demokracie bylo do značné míry docíleno právě používáním této bojovné ideologie a rétoriky, na druhou stranu každý takto docílený úspěch ve volbách do zastupitelských sborů různé úrovně a kompetencí (od říšské rady po živnostenský soud a nemocenskou pokladnu) přinášel semknutí měšťanských stran proti společnému nepříteli postavené na pochopitelném pocitu ohrožení a touze po revanši. Nečetné případy individuální snahy překonat příkop vyhloubený touto nenávisťou ideologií a rétorikou byly označovány v rámci sociálnědemokratického diskurzu za zradu na zájmech vlastní třídy. Také na straně měšťanského veřejného mínění se setkával s malým pochopením ten, kdo např. z filantropických pohnutek projevoval zájem o spolupráci se socialisty na řešení konkrétních problémů – vždyť si přece každý mohl přečíst v sociálnědemokratickém tisku, že konečným cílem hnutí je „zúctování s buržoáky“.⁸

Znaky dělnické identity je třeba hledat v oblasti ekonomické závislosti, v labilitě socio-ekonomického postavení a v řadě společných zážitků z továren. Dlouhá pracovní doba, poškozování zdraví v důsledku práce ve špinavém, hlučném prostředí, zkušenost s materiálním nedostatkem se podepisovala i na somatických znacích dělníků. Důležitým společným zážitkem byly stávky a nepokoje např. při vyplácení mezd. Společné zájmy byly vymezovány během komunikace na pracovišti, v bydlíšti, během volného času v hostinci nebo během spolkové činnosti. Zde vznikalo povědomí o příslušnosti ke specifické subkultuře, vyznačující se určitými vzorci chování, vyznávanými hodnotami atd. Příslušnost k dělnické subkultuře se utvářela do značné míry pod vlivem vymezování vůči jiným složkám společnosti a jiným zájmovým skupinám a nárok této subkultury na akceptaci ze strany protivníků i všech ostatních byl manifestován řadou symbolických prvků: stavbou dělnických domů, festiviti i oděvem.⁹

Otázka vymezení, profilace identity dělnictva však vyžaduje také jeho vymezení směrem k ostatním příslušníkům nižších společenských vrstev, zvláště ke skupině označované dříve jako lumpenproletariát, lůza apod., dnes převážně jako subproletariát. Také měšťanstvo se jeví nosným rozdělit na dvě základní složky, totiž na jádro měšťanských vrstev (Kernbürgertum) a okrajové složky měšťanstva (Randbürgertum).¹⁰

Primární výzkum postavení na této pojmové konstrukci vede ke komplexní analýze vzájemných vztahů dělnictva a obou výše zmíněných hlavních složek měšťanstva na půdě konkrétní obce. Jednotliví autoři přitom podle stavu bádání více či méně zohledňují starší

⁸ ENGELHARDT, Ulrich: „Verschmelzung der Interessen“ statt „unseliger Konflikte zwischen Kapital und Arbeit“. Archiv für Sozialgeschichte, 21, 1981, s. 97–178.

⁹ FASORA, Lukáš: *Tovární dělník v textilním průmyslu. Příklad Františka Halase st.* In: FASORA, L. – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. 2. vyd. Brno 2008, s. 169–188.

¹⁰ SCHMIDT, J.: c. d., s. 72–74.

výsledky výzkumu dělnického hnutí, orientovaného ovšem spíše do oblasti politických dějin, v některých pracích se projevuje také inspirace sociologickými metodami (tzv. industriální sociologie, sociologie práce¹¹) a jistý význam je třeba přičíst i pracím spíše etnologického zaměření (trávení volného času aj.). Společným znakem je snaha navazovat na badatelské výsledky Bürgertumsforschung z osmdesátých a devadesátých let.

Nosným prvkem analýzy se jeví především oblast bydlení a všedního života promítající se zvláště do otázky vzájemné separace měšťanských a dělnických obytných zón a čtvrtí. Sledováno je vybavení dělnických obydlí, stabilizace jejich zpočátku dosti nomádského způsobu života, otázka nakládání s odpady, pozornost se věnuje i sociálně přijatelnému způsobu defekalizace. Např. fenomén noclehářů je vnímán jako prvek silně narušující intimitu bydlení mnoha dělnických rodin a jeho odstranění je tedy interpretováno jako příznak stabilizace materiálních poměrů, zlepšení životní úrovně a jako signál o překonání významné sociální bariéry mezi měšťanským a dělnickým způsobem života.

Neméně důležitým segmentem je oblast pracovních vztahů, kde jsou zvláště sledovány jednak příznaky změny ve vztahu zaměstnavatele a zaměstnanců, jednak tendence k homogenizaci zaměstnanců různých profesí a pracovního zařazení v dělnictvo. Konkrétně jde například o otázku přechodu od vnitropodnikové politiky označované ze strany zaměstnavatele jako postoj „*Herr in eigenem Hause*“ – tedy patriarchální, resp. modernější variantu téhož v podobě sociálně autokratického postoje majitele závodu vůči zaměstnancům, který na jednu stranu vůbec nevyklučoval existenci velkorysých sociálních programů, na druhou stranu vyžadoval od zaměstnanců bezvýhradnou poslušnost – k modelu upravenému dílenskou, kolektivní nebo tarifní smlouvou. Významným aspektem vzájemných kontaktů měšťanstva a dělnictva v oblasti pracovních aktivit je také fenomén disciplinace dělnictva ve vztahu k tzv. industriálnímu času, řízenému tovární sirénou, zvonce, a naopak mizení preindustriálního zvyku tzv. modrého pondělí, tedy starobylé tradice, kdy se tovaryši zvláště v pondělí prostě spontánně dožadovali volna (nezřídka v důsledku silné kocoviny).

Problém sociální mobility je spojen s výzkumem sňatkových a příbuzenských vazeb mezi příslušníky dělnictva a měšťanstva a s analýzou „sociálního výtahu“, kterým je především vzdělání. V menší míře, a opět na základě vzdělání, je v zorném úhlu také vstup osob z nižších sociálních vrstev do veřejné služby, především do ozbrojených složek a k železnici.

Dobrovolné sdružování ve spolcích je veledůležitým příznakem vymezení občanské společnosti 19. století proti reliktním stavovství a spolky jsou také významným tématem při analýze *Verbürgerlichung*. Pozoruhodným tématem je v německé historiografii srovnání typické lokální spolkové krajiny vilémovského Německa se sociální skladbou britských spolků. Zvláště počet spolků s členskou základnou napříč sociálními vrstvami je v Německu vnímán jako výrazně deficitní proti ostrovním organizacím hlavně náboženského charakteru a tento deficit je jen z části suplován činností katolických spolků.¹²

Z hlediska legislativy byla na principu součinnosti delegovaných příslušníků měšťanstva a dělnictva postavena také činnost živnostenských soudů, v Německu působících obligatorně ve všech městech s více než 25 000 obyvateli, a fungování nemocenských

¹¹ Srov. MIKL-HORKE, Getraude: *Industrie- und Arbeitssoziologie*. 6. Aufl. München 2007.

¹² GEARY, Dick: *Arbeiterkultur in Deutschland und Großbritannien im Vergleich*. In: PETZINA, Dietmar (Hg.): *Fahren, Fäuste, Körper. Symbolik und Kultur der Arbeiterbewegung*. Essen 1986, s. 91–100.

pokladen, v jejichž orgánech vedle sebe zasedali zástupci zaměstnanců i zaměstnavatelů. Vedle signálů o součinnosti právě na platformě živnostenských soudů a nemocenských pokladen stojí oblasti, ve kterých se již projevuje převaha signálů o zájmové disparitě – činnost odborových organizací a jejich bojovná vystoupení, především stávky, a zvláště míra a způsob promítání pracovně-právních kontroverzí do oblasti vysloveně politické. Ani zde pochopitelně nechybí signály o spolupráci příslušníků měšťanstva a dělnictva – řada sociálně demokratických vůdců žila „měšťanským“ způsobem života, byla držitelem univerzitních diplomů apod. a měla již jen proto v měšťanském prostředí řadu kontaktů. Dělnická politická reprezentace také nacházela společnou řeč s levicovými silami v liberálním táboře, zvláště nad tématem sociálních reforem, společně se také liberální a socialistické síly dokázaly čas od času postavit společnému nepříteli, zvláště tlaku státní moci a vlivu konzervativců. Specifickým fenoménem je společný postup socialistického tábora a měšťanských sil proti nositelům pouličních nepokojů, zvláště z řad příslušníků subproletariátu.¹³

Německé metodické postupy jsou sice pro naši historiografii tradičně nejvýznamnější a našim reáliím nejbližší, rozhodně ve srovnání např. s výzkumy v anglosaském prostředí, které nejsou sice příliš vzdáleny našim podmínkám svým interpretačním rámcem, o to více však reáliemi. Např. u amerických výzkumů patří k ústředním tématům rasová otázka.¹⁴ I pokus přenést německé metodické postupy výzkumu do českého, resp. předlitavského prostředí nutně naráží na řadu limitů.

Prvním problémem kompatibility je stav pramenné základny, o kterou se německé výzkumy zpravidla opírají. Ve „vlasti sociální reformy“ byly pro výzkum relevantní sociální jevy daleko podrobněji sledovány, než bylo zvykem v rakouském prostředí. Významným rozdílem není jen stav ústřední, státem vedené statistiky, ale především množství materiálů, které v Německu shromažďovaly dobrovolné organizace zabývající se sociální politikou na celostátní nebo i jen lokální úrovni a které nemá v Rakousku plnohodnotný protějšek. Pripomeňme jen působení proslulého *Verein für Sozialpolitik*, spolku s vazbou na řadu místních organizací, univerzity a schopného vydávat i vlastní časopis. Také municipální statistika byla ve velkých říšskoněmeckých městech na velmi vysoké úrovni a korespondovala s velmi rozvinutou sítí veřejných služeb a celkového angažmá v sociální oblasti, jakou vykazovaly např. municipality typu Hamburku. Nezanedbatelnou roli hrál také stav pracovního trhu, v němž vysoce centralizované a organizačně silné odborové svazy čelily silným kartelizovaným strukturám zaměstnavatelů, přičemž obě strany se ve svých požadavcích dlouhodobě ucházely o podporu veřejného mínění a připravovaly si svými statistickými výzkumy pole pro argumentaci. Zcela nelze pominout ani sociálně reformní pokusy opřené o lobbying armádních kruhů, z jejichž produkce mají historikové k dispozici také podstatné materiály statistické povahy. Zvláště tento aspekt historikovi

¹³ LINDENBERGER, Thomas: *Straßenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1890 bis 1914*. Bonn 1995, s. 144an.

¹⁴ Srov. např. HOROWITZ, Roger: „*Negro and White, Unite and Fight!*“ *A Social History of Industrial Unionism in Meatpacking 1930–1990*. Champaign 1997; HARVEY, Katherine: *The Best-Dressed Miners: Life and Labor in the Maryland Coal Region 1835–1910*. Ithaca 1969; LAURIE, Bruce: *Working People of Philadelphia 1800–1850*. New York 1989; ROSENBERG, Daniel: *New Orleans Dockworkers. Race, Labor, and Unionism 1892–1923*. Albany 1993; ACCAMPO, Elinor: *Industrialization, Family Life, and Class Relations: Saint Chamond, 1815–1914*. Berkeley 1989 (<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8f59p261/>).

připomíná, že dynamický rozvoj statistiky a nové impulsy pro státní sociální politiku vzešly z okruhu nové politické garnitury kolem mladého císaře Viléma po roce 1888 (tzv. Nový kurs).¹⁵ Zatímco Bismarckova sociální politika měla ještě v Rakousku adekvátní protějšek v opatřeních Taaffeho vlády z osmdesátých let, na rozvoji programů paralelních Vilémově sociální politice již Rakousko nemělo dost sil.

Ještě závažnější rozdíly spatřujeme při srovnání socioekonomického profilu Německa a nejvyspělejších průmyslových oblastí Předlitavska. Ne nadarmo němečtí historikové dosud ve svých výzkumech sledovali spíše komparativní linku směřující na britské ostrovy,¹⁶ teprve v poslední době se projevuje zájem badatelů i o vývoj méně vyspělých oblastí Německa a o komparaci „východním směrem“. V každém případě byl v německých výzkumech dosud poměrně málo rozpracován aspekt malovýroby, aspekt stagnujících měst a fenomén domácí výroby, které mají pro profil českých zemí mimořádný význam.

Z pochopitelných důvodů nebyla u našich západních sousedů věnována pozornost národnostnímu aspektu problému. Dosud bylo analyzováno několik měst, u nichž lze přičíst národnostní dichotomii určitý význam, ani jeden z případů však není pro komparaci s českým vývojem dostatečně nosný. Nejbližší českým podmínkám je provedená analýza šlesvického Flensburku, i v něm ovšem postavení zdejší dánské menšiny (převážně agrární obyvatelstvo, ve městském a postupně i ve venkovském prostředí v demografické defenzivě a bez opory v prostředí hospodářských elit města) koresponduje se situací většiny českých měst jen v některých (často okrajových) prvcích. V jiných sledovaných městech s významem národnostního problému se jedná spíše o fenomén přechodných „*gastarbeiterů*“ (polští dělníci v Bochumi, čeští v Crimmitschau¹⁷), většinou však celý problém v zorném poli badatele úplně chybí.

Na druhou stranu se jeví česká situace pro aplikaci podobné metodiky výzkumu v mnoha ohledech velmi zralou. I přes ideologický podtext mnoha starších studií z předlistopadové éry se v minulosti objevilo několik badatelů, kteří svoji pozornost zaměřili velmi podobným směrem. Koneckonců již v roce 1974 Jan Janák vyzýval k mikrohistorickému výzkumu lokálních vztahů příslušníků měšťanstva a dělnictva na úrovni města a podniků,¹⁸ v dalších letech tento směr výzkumu z různých (často spíše etnografických) východisek sledovali vedle Janáka¹⁹ také např. Karel Fojtík,²⁰ Blanka Pitronová,²¹ Miloslav Bělohlávek,²²

¹⁵ BERLEPSCH v., Hans-Jörg: „*Neuer Kurs*“ im Kaiserreich? Die Arbeiterpolitik des Freiherrn von Berlepsch von 1890 bis 1896. Bonn 1987.

¹⁶ GEARY, Dick: c. d., s. 91–100.

¹⁷ LASSOTTA, Arnold: *Streik. Crimmitschau 1903 – Bocholt 1913. Ein Lesebuch zu den Arbeitskämpfen in der Crimmitschauer und Bocholter Textilindustrie*. Essen 1993.

¹⁸ JANÁK, Jan: *Dosavadní stav bádání o dějinách dělnického hnutí na Moravě do roku 1914 a jeho výsledky*. Časopis Matic moravské, 93, 1974, č. 1–2, s. 47–57.

¹⁹ AMBROŽOVÁ, Hana – JANOŠOVÁ, Lenka: *Bibliografie Jana Janáka*. In: Pocta Janu Janákoví. K vydání připravili Bronislav Chocholáč a Jiří Malíř. Brno 2002, s. 17–46.

²⁰ *Soupis prací Karla Fojtíka (1950–1987)*. In: Národopisné aktuality, 25, 1988, s. 103–108 (sestavila Helena Bočková).

²¹ Např. PITRONOVÁ, Blanka: *Haličané na Ostravsku v 2. polovině 19. století*. In: Ostrava 14. Sborník k dějinám a výstavbě města. Ostrava 1987, s. 86–117.

²² BĚLOHLÁVEK, Miloslav: *Dělnické spolky v Plzni a jejich význam pro společenský a kulturní život města*. In: České dělnictvo, díl 3, Praha 1988, s. 72–77; Týž: *Dělnictvo a kultura v příměstských obcích Plzně*. In: České dělnictvo V., díl 1. Praha 1989, s. 21–33; Týž: *Dělnické bydlení v Plzni. Nástin demografického, sociálního a stavebního vývoje*. In: Minulostí západočeského kraje, 21, 1985, s. 55–96.

Antonín Robek²³ a další.²⁴ Půda se jeví být připravena již také pokročilými výsledky bádání nad tématem občanských elit²⁵ a podnikatelstva,²⁶ problémem je hlavně dosud poměrně malá pozornost věnovaná okrajovým složkám měšťanstva.

Z hlediska pramenné základny je možno se opřít na lokální úrovni do značné míry o podobné materiály jako v případě tzv. Bürgertumsforschung.²⁷ Pro oblast všedního života se opět velmi dobře dají využít sčítací operáty (kvalita bydlení, struktura rodiny, migrace, domovské právo aj.), sociální mobilitu zjišťujeme hlavně na základě údajů v matrikách. Posouzení role vzdělání jako „sociálního výťahu“ je nejlépe možné analýzou třídních katalogů základních a středních škol. Lze také vycházet z předpokladu, že pro osoby z prostředí nižších sociálních vrstev bylo relativně snazší cestou k sociálnímu vzestupu spíše absolutorium některé prakticky orientované střední školy než např. studium na gymnáziu. Informace, převážně kvantitativní povahy, jsou doplněny narativními prameny memoárového charakteru nebo informacemi pocházejícími z krásné literatury (pro Brněnsko např. díla Rudolfa Těsnohlídka).

Oblast veřejného dění je v případě dělnictva ze strany úřadů namnoze lépe dokumentována než v případě mnohých měšťanských spolků. Vhodným zdrojem informací jsou zvláště prezidiální spisy okresních úřadů a statutárních municipalit, komplexnější přehled je možno získat na základě materiálů místodržitelských a spisů policejních ředitelství. Zvláště od devadesátých let, ale v řadě případů i podstatně dříve (např. typografové), se setkáváme s pamětními spisy dělnických organizací. Mimořádný význam pro profilaci dělnické subkultury v konkrétním městě mělo zejména ustavení spolku usilujícího o stavbu dělnického domu. Úspěch v jejich úsilí je významným signálem vzniku silného a sebevědomého dělnického hnutí v dané lokalitě, dělnický dům byl následně pilířem činnosti mnoha dělnických organizací (např. *Peklo* v Plzni, *Dělnický dům* nebo *Svatoboj* v Brně, *Dělnický dům* v Prostějově). Zpravidla velmi torzovitě jsou dochovány v podnikových fondech archivů materiály k odborové činnosti a kolektivnímu vyjednávání před rokem 1914 a je zde třeba se spolehnout více na tisk (odborový, socialistický, klerikální). Mimořádný význam pro nalézání společných zájmů měšťanstva a dělnictva měly mít podle zákona instituce jako živnostenské soudy nebo nemocenské pokladny, jejich fondy si však v archivech často neudržely dostatečnou výpovědní hodnotu.

Čím mohou české země přispět k evropské debatě o tématu, ve kterých segmentech je zdejší situace specifická? Nepochybně i v našich podmínkách se největší množství protikladů a třídního napětí kumulovalo ve vztazích zaměstnanců a zaměstnavatelů, vzhledem

²³ ROBEK, Antonín a kol.: *Stará dělnická Praha: život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Praha 1981.

²⁴ K bilanci např. MACHAČOVÁ, Jana: *Výzkum stávek z 19. a 20. století v československé historiografii. Přístupy českých a slovenských historiků*. In: Studie k sociálním dějinám 9. Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 139–151.

²⁵ K bilanci např. FASORA, L. – KLADIWA, P.: *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918. Dílčí výsledky výzkumu v České republice*. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1918*. Brno 2006, s. 11–40.

²⁶ K bilanci např. ŠTAIF, Jiří: *Die Unternehmerbourgeoisie und Wirtschaftseliten in der tschechischen Historiographie nach dem Jahr 1945. Methodologische und thematische Bilanz der Forschung*. Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen, Volume 8, 2007–2008, s. 69–78.

²⁷ FASORA, L. – KLADIWA, P.: *Gemeindevverwaltung und lokale Eliten in den böhmischen Ländern 1850–1914, Teilergebnisse der Forschung in der Tschechischen Republik*. East Central Europe – L'Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift, 33, 2006, č. 1–2, s. 335–368.

k opožděné industrializaci, značnému významu malovýroby a domácí práce však byly vyhrocené vztahy kapitálu a práce typické jen pro poměrně nepočetný okruh měst (Brno, Kladno, Plzeň apod.). Naopak oblastí, která patrně nejvýrazněji brzdila vznik silné a ostře ohraničené dělnické subkultury, v níž by patně převažovala sociálně-demokratická, tzv. soudružská kultura, byla oblast bydlení a soukromých vazeb. Zde se česká cesta industrializace projevila velmi fluidními hranicemi mezi příslušníky dělnických továrních i netovárních profesí, drobným živnostenstvem a ještě více nezáměrným obyvatelstvem venkova. Nejkomplikovanější a z evropského pohledu snad nejzajímavější sférou vzájemných kontaktů se jeví sféra veřejného dění. Zde vstupuje do hry několik specifických jevů: kontrast konzervativně-vrchnostenského státu a liberálně orientovaných samospráv velkých měst s vyšším podílem dělnického obyvatelstva, vypjatý nacionální zápas s extenzí z měšťanského prostředí do prostředí nižších vrstev obyvatelstva a hlavně na evropské poměry mimořádně členitá politická a spolková krajina reprezentující údajné zájmy dělnictva. Připomeňme, že zatímco v zemích na západ od našich hranic se za strany s významnějším podílem dělnictva považovaly zpravidla dvě (dichotomie sociální demokracie a křesťansko-sociální strany), v našich podmínkách byla tato klasická dichotomie překryta ještě různicemi nacionálními (české a německé národní dělnictvo) a hlavně ostrými spory uvnitř samotné sociální demokracie: pod rudou vlajkou po roce 1910 např. v Brně stály tři podobně početné zástupy sociálně demokratického dělnictva: němečtí sociální demokraté a jejich čeští kolegové rozdělení na autonomisty a centralisty. Roztříštění politického centra dělnické subkultury mělo nesmírný dopad na veškeré dění, na vývoj ve spolcích vzdělávacích, odborových atd. a patrně také na vývoj třídní identity konkrétních osob.²⁸

RESUMÉ

VZÁJEMNÉ VZTAHY MĚŠŤANSTVA A DĚLNICTVA. METODOLOGICKÝ ROZHLED

Autor se zabývá možností výzkumu vzájemných vztahů měšťanstva a dělnictva na místní úrovni s ohledem na stav pramenné základny v českých zemích a na možnost přebírat podněty ze zahraničních výzkumů. Základní oporu představuje teorie tříd Maxe Webera a na jejím základě konstruovaný pojem „kontakt“. České, resp. rakouské prostředí v tomto ohledu představuje pro výzkum zajímavou platformu kombinací vlivu konzervativního státu a liberálně orientovaných měšťanských samospráv velkých měst. Také vývoj dělnictva byl v mnoha ohledech z evropského hlediska specifický, především z důvodu opožděné industrializace, trvajících významu malovýroby a domácí výroby, ovšem také z důvodu politického roztříštění politického centra dělnického hnutí.

²⁸ Text vznikl v rámci grantového úkolu GA409/08/0591.

SUMMARY*MUTUAL RELATIONS OF BOURGEOISIE AND WORKERS.
METHODOLOGICAL OVERVIEW*

The author examines the possibility of researching the mutual relations of the bourgeoisie and workers on the local level, taking into account the availability of sources and the likelihood of receiving inspiration from foreign research. The author's starting point is the class theory of Max Weber with his concept of the "contact". The Czech, or Austro-Hungarian, environment offers us a very interesting background, as it combines the influence of a conservative state with liberal-oriented bourgeois governments in the larger municipalities. Furthermore, the development of the working class was in many respects unique within Europe. This was the result of several factors, including delayed industrialization, the remaining small-scale and home production, as well as the political fractionalism of the workers movement.

Translated by ThDr. Petr Jan Vinš

doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.
Historický ústav
Filozofická fakulta
Masarykova Univerzita
Arne Nováka 1
602 00 Brno